

**अतिनीतिशास्त्रीय नव-निसर्गवाद : पार्श्वभूमी,
उद्भव आणि सामान्य स्वरूप**

डॉ. अतुल म. महाजन

तत्वज्ञान विभाग
रेणुका कॉलेज, नागपूर

नैतिक भाषेच्या स्वरूपाविषयी व पर्यायाने नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयीची समस्या फार जुनी असून सुद्धा ज्वलंत अशी समस्या आहे. या समस्येचे पूर्णपणे आणि समाधानकारक असे उत्तर आजतागायत प्राप्त झालेले दिसून येत नाही. याचे कारण असे की, ज्या विचारवंतांनी नैतिक निर्णयाविषयी विवेचना केली त्या सर्वांनी नैतिक निर्णयाच्या कोणत्याही एका कार्याकडे, स्वरूपाकडे, पैलूकडे अवधान केंद्रित केले. म्हणजेच प्रत्येक विचारवंत नैतिक निर्णयाचे कोणतेही एकच एक कार्य विचारात घेत असल्याचे दिसून येते. त्यांनी नैतिक निर्णयाचे अनेक पैलू किंवा अनेक छटा असू शकतात या बदल तीळमात्रही विचार केलेला दिसून येत नाही. प्रत्येक विचारवंत नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी एकांगी भूमिका स्वीकारतांना दिसून येतात. दुसरे असे की, काही अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांत नैतिक निर्णयाचे कार्य आणि अर्थाच्या स्वरूपात प्राथमिक अर्थ आणि दुय्यम अर्थ अशी भूमिका स्वीकारतांना दिसून येतात. यावरून आपल्याला असे म्हणता येते की ज्या विचारवंतांनी नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला त्यांना ही समस्या योग्यप्रकारे अगत नसावी. या संदर्भात आपल्याला अनेक अधिनीतिशास्त्रीय सिद्धांत दिसून येतात.

निसर्गवादाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते-

१. नैतिक निर्णयाचे कार्य वर्णनात्मक असते.
२. नैतिक निर्णयाचे स्वरूप ज्ञानेंद्रियाद्वारे किंवा आंतरनिरीक्षणाद्वारे ज्ञात होणा.या लक्षणाद्वारे स्पष्ट करता येते, ही लक्षणे आनुभविक असतात.
३. नैतिक निर्णय वर्णनात्मक असल्याने ती ज्ञानात्मक भाषेच्या प्रकारात समाविष्ट होतात.

नीतिशास्त्रीय निसर्गवादाचे मुख्यतः दोन प्रकार आहेत -

१. व्यक्तीनिष्ठ निसर्गवाद
२. वस्तुनिष्ठ निसर्गवाद

निसर्गवादाच्या या प्रकारात आणि उपप्रकारात तपशिलामध्ये जरी भेद असला तरी हे सर्व प्रकार नैतिक निर्णय ज्ञानात्मक असल्याचे मान्य करतात.

ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांताचा दुसरा प्रकार म्हणजे न-निसर्गवाद. निसर्गवादी मताप्रमाणे न-निसर्गवादसुद्धा वर्णवादी किंवा ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांत आहे. कारण, हा सिद्धांत नैतिक निर्णयाची सत्यासत्यता मान्य करतो. असे जरी असले तरी, ज्याप्रमाणे निसर्गवादाने नैतिक निर्णयाचे स्वरूप स्वीकारले आहे त्याच्या तुलनेत न-निसर्गवादाने स्वीकारलेले नैतिक निर्णयाचे स्वरूप एका बाबतीत भिन्न आहे. निसर्गवाद नैतिक निर्णयाचे रूपांतरण करताना नैतिक पदांना न-नैसर्गिक किंवा नैतिक पदांमध्ये परिवर्तित करतो. अर्थात या मतानुसार नैतिक पदांद्वारे निर्देशित केली जाणारी वैशिष्ट्ये न-नैसर्गिक असतात. आणि या न-नैसर्गिक वैशिष्ट्यांचे ज्ञान अंतःप्रज्ञेद्वारा होते. आणि म्हणूनच नैतिक निर्णयाची सत्यासत्यता ठरवितांना अंतःप्रज्ञेचा कार्यभाग अनिवार्य ठरत असल्यामुळे या मताला अंतःप्रज्ञावाद सुद्धा संबोधण्यात येते. अंतःप्रज्ञावाद नैतिक निर्णयास वर्णनात्मक असल्याचे स्वीकारतो, परंतु त्याच्या मते ही निर्णये आनुभविक विधाने नसतात. मूर यांच्या मते, नैतिक पदांची व्याख्या करता येत नाही. कारण या पदांद्वारे सरल गुणांचा निर्देश होतो. त्यामुळे त्यांचे विश्लेषण सुद्धा करता येणे शक्य नसते. आणि जर या पदांची व्याख्या करण्यात आली तर तेंव्हा निसर्गवादी तर्कदोष घडतो. नैतिक पदांची देण्यात येणारी कोणतीही व्याख्या

बरोबर नसल्याचे मुक्त प्रश्नांच्या युक्तिवादाद्वारे स्पष्ट करतात.

नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांत - निसर्गवाद आणि न-निसर्गवाद - यांचे मत संतोषजनक नसल्याचे दिसून येते. निसर्गवाद नैतिक निर्णयाचे स्वरूप पूर्णतः वर्णनात्मक असल्याचे मान्य करतात. दुसऱ्या शब्दात ते नैतिक निर्णयाला केवळ वर्णनात्मक कार्य असल्याचे मान्य करीत असल्यामुळे हा सिद्धांत एकांगी ठरतो. न-निसर्गवाद अंतःप्रज्ञेला नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी महत्व देत असल्याने नैतिक निर्णयाची सत्यासत्यता केवळ वैयक्तिक बाब ठरते. असे असले तरी नैतिक निर्णय ज्ञानात्मक स्वरूपाचे असून त्यांचे स्वरूप वस्तुनिष्ठ असल्याचे मान्य करतात. दुसरे असे की, ते नैतिक पदांचा अर्थ न-नैसर्गिक गुणांच्या आधारे स्पष्ट करतात. परंतु न-नैसर्गिक गुणांचे स्वरूप कसे असते व ते नैसर्गिक गुणांपासून कसे भिन्न असतात, याचे कोणतेही स्पष्टीकरण देत नाही. त्यामुळे न-निसर्गवादाचे समर्थन करता येत नाही.

नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांत समाधानकारक नसल्यामुळे अतिनीतिशास्त्रात न-ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांताचा (भावनिकवाद आणि आदेशवाद) उदय झाला.

नीतिशास्त्रीय भावनिकवादाचे अध्ययन करताना असे लक्षात येते की या मतानुसार नैतिक निर्णयाद्वारे वक्ता आपल्या भावनांची, वृत्तींची अभिव्यक्ती करतो आणि श्रोत्यांमध्ये तशाच भावना किंवा अभिवृत्ती निर्माण करतो किंवा त्यात परिवर्तन घडवून आणतो. या मतानुसार नैतिक पदांना भावनिक अर्थ असतो ज्यामुळे या पदांचा वापर ज्या निर्णयात करण्यात येतो, त्या निर्णयांना 'नैतिक निर्णय' म्हटले जाते. नैतिक निर्णयाला भावनिक कार्यासोबत वर्णनात्मक कार्य असल्याचे भावनिकवादी मताचा एक प्रकार संस्कारित भावनिकवाद मान्य करतो. परंतु हे वर्णनात्मक कार्य दुय्यम असून भावनिक कार्य मुख्य असल्याचे म्हटले जाते. भावनिकवादाचा दुसरा प्रकार शुद्ध भावनिकवाद असून या मतानुसार नैतिक निर्णयाद्वारे केवळ भावनिक कार्य केले जाते. भावनिकवादी मताचा

अभ्यास करताना आपण ए. जे. एयर आणि सी. एल. स्टिव्हन्सन यांचे मत विचारात घेण्यात येते.

एयरच्या मते नैतिक निर्णय भावनिक असून ते आज्ञासारखे सुध्दा कार्य करते. नैतिक निर्णय कोणत्याही वस्तुस्थितीचे वर्णन करीत नसल्याने अशा निर्णयाची आनुभविक निर्णयाने प्रचिती घेता येऊ शकत नाही. म्हणून नैतिक निर्णय अनुभव शुन्य असतात. मात्र एयर आपल्या 'ऑन दि अॅनॅलिसिस ऑफ मॉरल जज्मेन्ट' या लेखात आपल्या भूमिकेत आंशिक बदल घडवून आणतात. ते म्हणतात की नैतिक निर्णयास सत्य किंवा असत्य असल्याचे म्हणता येत नाही. तरीही ते शास्त्रीय विधानांपासून भिन्न असतात. या लेखात एयर नैतिक निर्णयाचे वर्णनात्मक कार्य मान्य करतात. परंतु सोबतच ते आपल्या पूर्वप्रतिपादीत मताचा अस्विकार करायला तयार नसल्याचे दिसून येते.

स्टिव्हन्सन यांच्या मते नैतिक निर्णयाचा उद्देश वक्त्याच्या भावना आणि अभिवृत्ती व्यक्त करणे असून, त्यासह ते श्रोत्यांच्या अभिवृत्तींना जागृत करून त्यांना विशिष्ट कृती करण्यास प्रेरित करीत असते. तसेच वक्त्याच्या अभिवृत्ती सासख्याच अभिवृत्तीचे आवाहन श्रोत्यात करण्याचे कार्य नैतिक निर्णयाद्वारा केले जाते. नैतिक निर्णयाचा मुख्य अर्थ भावनिक असतो. नैतिक निर्णयाचा वर्णनात्मक अर्थ अनिश्चित असतो. म्हणून नैतिक निर्णयाचा वर्णनात्मक अर्थ दुय्यम स्वरूपाचा असतो.

एयरचे भावनिकवादी मत सामान्य माणसाच्या समजुतीचे स्पष्टीकरण करण्यास असमर्थ ठरते. नैतिक निर्णयाबाबत सर्वसाधारण माणसाची ही धारणा असते की अशी निर्णये सत्य किंवा असत्य असतात. आणि ही वास्तविकता आहे. म्हणून नैतिक निर्णय सत्य किंवा असत्य असू शकत नाही, हे शुद्ध भावनिकवादी मत मान्य करता येत नाही.

स्टिव्हन्सनप्रणीत भावनिकवाद मान्य केला तर नैतिक निर्णय मुख्यतः व्यक्तीनिष्ठ ठरते. त्यामुळे नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात दिसून येणाऱ्या असहमतीचा प्रश्नच उद्भवत नाही. परंतु नैतिक संदर्भातील असहमती ही वास्तविकता आहे. म्हणून स्टिव्हन्सन यांचे मत बरोबर नाही.

भावनिकवाद मग तो शुद्ध असो किंवा संस्कारित असो नैतिक निर्णयाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याकरिता समर्थ नसल्याचे म्हणता येईल.

आदेशवाद न-ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांताचा दुसरा प्रकार आहे. या मतानुसार नैतिक निर्णयाद्वारा कृतीपर मार्गदर्शन करण्यात येते आणि हे नैतिक निर्णयाचे मुख्य कार्य असते. नैतिक निर्णयाद्वारे मी काय करावे? या प्रश्नाचे उत्तर देण्यात येते किंवा असेही म्हणता येईल की, विशिष्ट प्रसंगी उपलब्ध अलेल्या अनेक पर्यायांपैकी कोणत्या पर्यायाची निवड करावी याचे दिशानिर्देशन नैतिक निर्णयाद्वारा करण्यात येते. व्यक्तीस त्याने काय करावे किंवा काय करावयास पाहिजे याविषयी मार्गदर्शन करण्याचे कार्य नैतिक निर्णयाद्वारा करण्यात येते. त्यामुळे नीतिची भाषा आदेशपर भाषेचा प्रकार असते आणि म्हणून आज्ञा आणि नैतिक निर्णय यात काही बाबतीत जरी भेद असला तरी बहुतांश त्यात समानता असते. म्हणून नीतिची भाषा वर्णनात्मक भाषा ठरू शकत नाही. ज्याप्रमाणे आज्ञा कोणत्याही वस्तुस्थितीचे वर्णन करीत नसल्याने सत्य किंवा असत्य असू शकत नाही त्याचप्रमाणे नैतिक निर्णयसुद्धा मुख्यत्वे वर्णनात्मक नसल्याने त्यांचा समावेश आज्ञात्मक भाषाप्रकारात करता यावयाचा नाही. आदेशवादानुसार नैतिक निर्णयाचा मुख्य अर्थ आदेशात्मक असला तरी त्यास वर्णनात्मक अर्थ नसतो, असे नाही. हेयर नैतिक निर्णयांना वर्णनपर कार्यसुद्धा असल्याचे मान्य करतात आणि म्हणून त्यांना वर्णनात्मक अर्थ असल्याचे म्हणतात. परंतु असे म्हणतांना नैतिक निर्णयाच्या वर्णनपर कार्यास दुय्यम असल्याचे प्रतिपादण्यास ते विसरत नाही. आदेशवादी मत नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी न्याय देऊ शकत नाही. त्यात अनेक दोष असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी आदेशवादी मत मान्य करता येत नाही.

नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांत आणि न-ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांत यात असणाऱ्या दोषांमुळे हे सिद्धांत नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी योग्य आणि समाधानकारक असे समाधान न देऊ शकल्यामुळे अतिनीतिशास्त्रात एका नवीन उपपत्तीचा उदय झाला. त्याला नव-निसर्गवादी अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांत असे

म्हणतात. आपल्या या लेखाचा उद्देश नव-निसर्गवादाची पार्श्वभूमी, उद्भव आणि सामान्य स्वरूप यांचा अभ्यास करणे हा आहे.

नव-निसर्गवादापूर्वी सर्व अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांताची ही वास्तविकता आहे की, त्यांनी नैतिक निर्णयाला भाषेच्या कोणत्यातरी एका प्रकारात रूपांतरीत करून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आणि या प्रयत्नात एकही सिद्धांत पूर्णपणे स्वीकारणीय असे समाधान देण्यात अयशस्वी ठरले आहेत. निसर्गवादने नैतिक निर्णयाची सांगड नैसर्गिक निर्णयाशी केलेली आहे, व त्यांना विधानाचे रूप देऊन त्यांची सत्यासत्यता मान्य केली आहे. परंतु त्यांच्या मनात निसर्गवादी तर्कदोष घडत असल्यामुळे त्यांचे मत संयुक्तिक ठरत नाही. या पार्श्वभूमिवरच निसर्गवादी भूमिका अतिनीतिशास्त्राच्या क्षेत्रात असून सुद्धा काही विचारवंतांना निसर्गवादाची पुन्हा मांडणी करण्याची आवश्यकता भासली असावी.

एकंदरीत नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी नव-निसर्गवादापूर्वीचे सर्व अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांत टोकाची भूमिका स्वीकारून एकांगी ठरतांना दिसून येतात. ज्यामुळे या सर्व सिद्धांतांना ग्राह्य धरता येत नाही. नैतिक निर्णयाचे प्रयोजन आज्ञा करणे, वर्णन करणे, इतरांच्या भावना चेतविणे अथवा त्यात परिवर्तन करणे किंवा भावना व्यक्त करण्याचे नसते. ही बाब नंतरच्या विचारवंतांच्या लक्षात आली असावी. दुसरे असे की, नैतिक निर्णय वस्तुनिष्ठ असते, कारण कुठल्यातरी वस्तुविषयी आपण नैतिक निर्णय देत असतो. परंतु फक्त वस्तुनिष्ठता असते हे मान्य करता येत नाही. तर त्यांच्याबद्दल असहमती सुद्धा असते व त्या दूर करण्याकरिता सुद्धा अनेक पर्याय असतात. त्याचबरोबर नैतिक निर्णयाच्या मूल्यात्मक घटकाला सुद्धा आपल्याला विसरता येत नाही. या पार्श्वभूमिवर एक नवीन अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांताचा उदय झाला त्यास 'नव- निसर्गवादी अतिनीतिशास्त्रीय सिद्धांत' असे म्हणतात.

न-ज्ञानात्मकतावादी सिद्धांताने (भावनिकवाद/आदेशवाद) नैतिक निर्णयाचे वेगवेगळे कार्य जरी सांगितले असले तरी वर्णनात्मक अर्थ हा गौण किंवा दुय्यम का होईना मान्य केला आहे. या आधारावर वर्णनात्मक अर्थ स्वीकारूनही नैतिक

निर्णयाचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल असा प्रयत्न करणे काही तत्त्वज्ञाना भाग पडले आणि या प्रयत्नातून जो नवीन सिद्धांत उदयास आला त्या सिद्धांताला 'नव-निसर्गवाद' असे नाव देण्यात आले.

दुसरे असे की काही विचारवंतांना नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी प्रस्थापित आदेशवादी सिद्धांत योग्य आणि समाधानकारक न वाटल्यामुळे आदेशवादाचे खंडन करीत ज्या सिद्धांताचे प्रतिपादन केले त्याला 'नव-निसर्गवाद' असे संबोधण्यात आले. या सिद्धांताचे मुख्य समर्थक म्हणजे पी. टी. गीच, फिलिपा फुट व वॉरनॉक हे आहेत.

तिसरे असे की, अतिनीतिशास्त्राच्या क्षेत्रात असण.या निसर्गवादी सिद्धांतावर घणाघाती वार झाल्यानंतर पुनःश्च त्याची वेगळ्या रूपात मांडणी करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला व त्याचे फलित म्हणजे नव-निसर्गवादी सिद्धांत होय. अर्थात नव-निसर्गवाद निसर्गवादाचे परिवर्तित व संशोधित रूप आहे. नव-निसर्गवाद निसर्गवादाचे संशोधित व नवीन रूप आहे. 'नव-निसर्गवाद' या शब्दबंधाला लागलेल्या 'नव' उपसर्गावरून ते अधिक स्पष्ट होते. निसर्गवाद नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयी वर्णनात्मक घटकालाच महत्व देतात. म्हणजेच नैतिक निर्णयाचे स्वरूप वस्तुस्थितीविषयक निर्णयाप्रमाणे वर्णनात्मक असल्याचे मान्य करतात. वर्णनात्मक कार्य हे नैतिक निर्णयाचे एकमेव कार्य असल्याचे निसर्गवाद स्पष्ट करतो. परंतु नव-निसर्गवाद नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात वर्णनात्मक घटकाला प्राथमिकता देत असून त्याच्या मूल्यात्मक घटकाला सुध्दा महत्व देतो. म्हणजेच नव-निसर्गवाद नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात मूल्य आणि वस्तुस्थिती या दोन्ही घटकांचा स्वीकार करतांना दिसून येतो. या आधारावरच नव-निसर्गवाद निसर्गवादाचे परिवर्तित किंवा संशोधित रूप असल्याचे म्हटले जाते.

नव-निसर्गवाद निसर्गवादाचे संशोधित आणि परिवर्तित रूप आहे. या मतानुसार नैतिक निर्णयाचे मुख्य कार्य हे वर्णनात्मक असते. असे जरी असले तरी ते नैतिक निर्णयाच्या मूल्यात्मक कार्याला (भावनात्मक आणि आदेशात्मक कार्याला) स्थान देतात. परंतु त्यांच्या मते नैतिक निर्णयाचे हे मूल्यात्मक कार्य गौण किंवा दुय्यम कार्य असते. नव-निसर्गवादानुसार जेव्हा आपण एखाद्या कृतीला चांगले किंवा योग्य म्हणत

असतो तेव्हा असे म्हणण्याचा अनिवार्य अर्थ हा हातो की ती कृती व्यक्तीच्या कोणतीतरी इच्छेची किंवा गरजेची पूर्तता करते. म्हणजेच एखादी कृती चांगली असणे आणि त्या कृतीद्वारे इच्छेची किंवा गरजेची पूर्तता होणे यामध्ये अनिवार्य संबंध असल्याचे नव-निसर्गवादी मान्य करतात. नव-निसर्गवाद हे मान्य करतो की, नैतिक निर्णयांना वस्तुस्थितीविषयक निवेदनांपासून निगमित केल्या जाऊ शकते. कारण नैतिक निर्णय आणि वस्तुस्थितीविषयक निवेदन यामध्ये अनुलंघनीय दरी नसते. नव-निसर्गवादाचे स्वरूप पाहता असे लक्षात येते की, नव-निसर्गवाद निसर्गवादाप्रमाणेच वर्णनात्मक सिद्धांत आहे. म्हणजेच निसर्गवादानुसार नैतिक निर्णयाद्वारे ज्याप्रमाणे वस्तुस्थितीचे वर्णन करण्याचे कार्य केले जाते त्याचप्रमाणे नव-निसर्गवाद हे मान्य करतो की नैतिक निर्णयाद्वारे मुख्यत्वे वस्तुस्थितीचे वर्णन करण्याचे कार्य केले जाते. अर्थात नव-निसर्गवाद नैतिक निर्णय आणि वस्तुस्थितीविषयक निवेदन यात मूलभूत असा भेद असल्याचे मान्य करीत नाही. याच आधारावर नव-निसर्गवाद नैतिक निर्णयाचे प्राथमिक कार्य वर्णनात्मक असल्याचे मान्य करतात. म्हणून नव-निसर्गवाद ज्ञानात्मक भाषा प्रकारात, दुस.या शब्दात, सत्य किंवा असत्य असणा.या विधानांच्या वर्गात समाविष्ट होतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. Ayer, A. J. Language, Truth and Logic, Penguin in Books, England, Reprint, 1987.
2. Foot, Philippa Theories of Ethics, Oxford University, London, Reprint, 1968.
3. Bharadwaja, V. K. Naturalistic Ethical Theory, Delhi University, Delhi, 1978.
4. Hare, R. M. Language of Morals, Oxford University Press, London, 1952.
5. Moore, G. E. Principia Ethica, Cambridge University Press, London, Reprint 1960.
6. अंतरकर, शि. स. भाषा, सत्य आणि तर्क, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,
7. डिमरी, मुकेशचंद्र पाश्चात्य नीतिशास्त्र, भारतीय विद्याप्रकाशन, दिल्ली, २०००
8. वर्मा, वेदप्रकाश अधि-नीतिशास्त्र के प्रमुख सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स लिमिटेड, नयी दिल्ली, द्वितीय संस्करण १९९५
9. वर्मा, वेदप्रकाश नीतिशास्त्र के मूल सिद्धांत, अलाइड पब्लिशर्स लिमिटेड, नयी दिल्ली, चतुर्थ संस्करण १९९५